

[0197] DE AUGUSTIJNEN EREMIETEN EN FRIESLAND

Ter aanvulling van zijn bijdrage `apendamre ende vandlemre' ⁴⁾ heeft Mr. M. Oosterhout mij gevraagd voor US WURK een artikel te schrijven over de Augustijnen Eremieten in hun verhouding tot Friesland. Ik zal trachten de feiten, voor zover bekend, hier bijeen te brengen, maar de gegevens zijn uiterst schaars.

De Eremieten van St. Augustinus, die in 1256 door paus Alexander IV verenigd werden in één orde - de derde van de vier grote bedelorden - hadden even voor dat jaar met het klooster te Maastricht hun intrede gedaan in het gebied dat wij nu Nederland noemen. In de laatste decennia van de 13e eeuw volgden Dordrecht en Middelburg en tegen het einde van de 15e eeuw kwamen daar nog bij de kloosters te Enkhuizen en Haarlem. Deze vijf kloosters behoorden tot de Keulse provincie van de orde.

Zeer waarschijnlijk in het begin van de 14e eeuw stichtte de Saksische Augustijnenprovincie in de Munsterse enclave van de Groninger Ommelanden een klooster te Appingum bij den Dam of Appingedam ⁵⁾. Wat de oorzaak was van

4) Zie in dit nummer p. 25-27.

5) Er bestaat nog al verwarring over het klooster te Appingedam. De mening als zou het Augustijnenklooster gesticht zijn door de Praemonstratenser Emo, abt van Bloemkamp, berust waarschijnlijk op een identificatie met Romerswerf bij Jukwerd onder Appingedam (cf. *Monasticon Batavum* III, p. 12) of met Oldeklooster. Over een Franciscanenklooster in Appingedam is niets bekend (*Mon. Bat.* I, p. 34). Wellicht heeft men in de benaming Broerkerk, zoals de Augustijnenkerk ook wel genoemd werd - de naam Broeren of Broren werd gebruikt voor alle bedelorden, vgl. de hierna komende Friese oorkonden - gemeend een Minderbroederkerk te moeten zien. Wel is er een Franciscanessenklooster geweest in de tegenwoordige Koningstraat, dat eveneens in 1328 gesticht zou zijn (J. Dik, *Uit de geschiedenis van Appingedam*, Assen 1956, p. 106). Op de kaart van H.P. Steenhuis, afgedrukt in A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden*, Assen 1935, p. 233, is dit duidelijk aangegeven. Verder wordt er door sommigen nog een Dominicanenklooster (*Mon. Bat.* II, p. 22) en een Karmelietenklooster (*Mon. Bat.* III, p. 12) in Appingedam geplaatst, maar in dit laatste geval vergist men zich met Appingen in Oost-Friesland. In de documenten - zie W.J. Formsma, *De oude archieven van Appingedam*, Assen 1954 - is slechts sprake van het klooster te Appingum of Appingedam en daarmee is uitdrukkelijk bedoeld het klooster van de Eremieten van St. Augustinus. Topografische bijzonderheden over dit klooster en omgeving vindt men bij de Blécourt, *o.c.*, p. 198-241.

deze stichting en hoe de Augustijnen hier kwamen is onbekend. Zonder twijfel kwam deze nederzetting tot stand vanuit het meest nabij gelegen klooster te Osnabrück, dat ontstaan is vóór 1287¹⁾.

Appingedam was dus in Noord-Nederland het enige convent van de Augustijnen Eremieten. De overige bedelorden waren trouwens ook niet sterk vertegenwoordigd in de huidige provincies Friesland en Groningen, waar de abdijen van Benedictijnen, Cisterciënsers en Augustijnen Koorheren, als ook de Praemonstratensers, grote stukken land in handen hadden. In de eerste helft van de 14e eeuw vinden we Dominicanen in Leeuwarden (1245), Winsum (vóór 1275) en Groningen (1308); Franciscanen in Bolsward (1260) en Groningen (ca. 1250) - een eeuw later volgt dan nog Galilea bij Leeuwarden (1459) - en Karmelieten in Woudsend (1337), die in 1387 een tweede klooster krijgen te IJlst. In tegenstelling met de oude, de monastieke orden, vestigen de bedelorden zich in de steden om er actief deel te nemen aan de zielzorg.

Als het waar is wat Eilhard Harkenroth noteert bij Eggeric Beninga's Kroniek, zou het Augustijnenklooster van Appingedam gesticht zijn in 1328, een jaar nadat Appingedam stadsrechten gekregen had²⁾. Deze datum is zeer aannemelijk, als we dit feit in verband brengen met het oudste document dat er van het klooster bewaard is, een verkoopacte van een huis in Groningen, gedateerd op 13 aug. 1342³⁾. Daaruit blijkt, dat de Augustijnen Eremieten in Groningen al enige tijd bekend waren en hun financiële positie niet onbelangrijk was. Het Groningse huis draagt een naam : *Rungheshus* en het wordt verkocht *cum area sua tota et pertinentiis* aan de pastoor van de A-kerk *ad pauperum usus seu hospicium* voor de prijs van 8 *marchae sterlingorum*. Dit huis was hun geschonken door twee weduwen, die begijn geworden waren in het Vrouw Menoldaconvent van Groningen. In de loop van de eeuwen moet het Augustijnenklooster van Appingedam veel goederen gekregen hebben, want het stond als rijk bekend⁴⁾. In het bij het Rijksarchief te Groningen gedeponeerde archief van de kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente te Appingedam bevinden zich nog verschillende staatboeken van verhuring van landerijen en ontvangsten van

1) Vermoedelijk had het Augustijnenklooster van Osnabrück een termijnshuis in Oldenzaal, cf. *Mon. Bat.* II, p. 147.

2) Eilhardt Harkenroth publiceerde Eggeric Beninga's *Chronijk van Oostfrieslandt* te Emden in 1723. Wij raadpleegden de uitgave van Antonius Matthaëus in *Veteris Aevi Analecta* IV, Den Haag² 1738, die Harkenroth's aantekeningen mede afdrukte. Op p. 524 vindt men: `Dese Broeder Kerke to Appingadam mit daer toe gehorige Franciscaner [sic] Clooster is geheel versleten, dog volgens berigt, van myn Broeder my toe gesonden, word bevonden dat dese Broeder Kerke 1328. sou gebouwt zyn, naa dat het vorige jaer de Damster haer Buerbrief by den Upstalsboom hadden ontvangen, en sou an die Kerke dit Latynse rym gestaen hebben:

M. ter ccc. tange,
Cum ter denis & duo repange.
Tunc coepit hic vere,
Sacer ordo remanere.

3) Het origineel met twee uithangende zegels in het Rijksarchief te Groningen, Reg. 1342, no. 1. Gedrukt in *Oorkondenboek van Groningen en Drente* I, Groningen 1896, p. 261 (= n. 370), doch de datum is foutief. `Die Ypolit martyris' is niet 3, maar 13 augustus.

4) Vg1. J.A. Feith, `De rijkdom der kloosters van Stad en Lande' in *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1902*, Groningen 1901, p. 23, 28, en E.H. Roelofsema, *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen*, Groningen 1928, p. 39.

landhuren en stedepachten van de Augustinikerkegoederen, welk fonds met ingang van 1822 werd verenigd met dat der Nicolaikerkegoederen ¹⁾).

Daar de parochiekerk van Appingedam door de belegeringen van 1514 en 1536 buiten dienst geraakt was, werd in 1545 tussen de prior en het convent enerzijds en de pastoor van de St. Nicolaas anderzijds een transactie gesloten, waarbij de kloosterkerk aan de parochie werd afgestaan, welke overeenkomst bekrachtigd werd door de bisschop van Munster, keizer Karel V en diens opvolger Filips II tussen de jaren 1545 en 1559 ²⁾. Er leefden toen nog slechts enkele monniken in het klooster. Toen het convent uitgestorven was, kwam in 1586 een gedeelte van de kloostergoederen aan de stad Groningen, die het twee jaar later afstond aan het college van de Jezuiten ³⁾. Het klooster zelf werd geleidelijk afgebroken ten behoeve van openbare en particuliere gebouwen en wat er nog overeind stond, werd in 1705 gesloopt ⁴⁾. Ook de kerk verdween en zo kan men nu slechts de plaats aanwijzen waar kerk en klooster gestaan hebben.

Uit de bloeitijd van het Augustijnenklooster zijn nog slechts enkele gegevens bekend. We weten, dat er in 1435 een provinciaal kapittel gehouden is van de Saksische provincie; dat de Oldenburgse kroniekschrijver, Johann Schiphower O.E.S.A. er een gedeelte van zijn theologische studies maakte, m.a.w. dat het een provinciaal studiehuis geweest is ⁵⁾; voorts, dat er een Latijnse school aan het klooster verbonden was en er in de refter van het convent meermalen vergaderingen gehouden zijn van politieke en civiele aard.

Weinige namen zijn ons overgeleverd van de kloosterbewoners, maar onder hen zijn meerdere Friezen, zodat het gerechtvaardigd is te zeggen, dat het klooster aan de andere zijde van de Lauwerszee goed bekend was. We komen daar aanstonds op terug.

In de registers van de prioren-generaal, waarvan het oudst-bewaarde de jaren 1357-1360 omvat, is Appingedam een zeldzaam voorkomende naam, in tegenstelling met Dordrecht, Middelburg en Maastricht. In dat oudste register komt een *Volcardus de frisia* voor, die wij menen te moeten identificeren met *Folkerus de Franiker* uit een document van 1393, waarin hij genoemd wordt als conventualis van het Appingedamse klooster. Op 29 aug. 1358 wordt nl. door de prior generaal Gregorius van Rimini aan Volcardus de Alamania, student te Rimini, verlof gegeven met zijn Saksische medebroeders mee te reizen naar het

1) Formsma, *o.c.*, p. 16; 71-73.

2) *Ibidem*, p. 53-55 (= nn. 42, 43, 46, 48, 50); p. 58 (= nn. 61, 62).

3) H.W. Spijker, SJ, 'De Jezuiten in Groningen en Ommelanden' in *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1908*, Groningen 1907, p. 157-58, geeft een vertaling van de 'Litterae admissionis Collegii PP. Soc. Jesu intra Urbem Groninganam anno 1590' zoals deze afgedrukt staat in *Diplomatum belgicorum nova collectio ... cura et studio J.F. Foppens IV*, Bruxelles 1748, p. 684.

4) Cf. S. Koldijk, 'De kerk en het raadhuis te Appingedam' in *Gron. Volksalm.* 1913, p. 129.

5) *Ioannis Schiphoweri O.E.S.A. Chronicon archi-comitum Oldenburgensium*, ed. H. Meibom in *Rerum Germanicarum scriptores II*, Helmstadt 1688, p. 186-87: 'Anno Domini MCCCCLXXXI Ego frater Johannes Sciphower de Meppis/post professionem, quam feci, fui promotus ad studium particulare Lippiensi. Post hoc MCCCCLXXXIII ad studium provinciae fui promotus in oppido Dammis de post Anno Domini MCCCCLXXXIV celebravi primam missam in conventu Osenbrugensi' ...

generaal kapittel ¹). Gregorius' opvolger, Matthaëus van Ascoli, geeft hem - hier wordt hij Volcardus de frisia genoemd - op 4 sept. 1359 verlof dat jaar in het studiehuis van Padua te verblijven ²). Over zijn studies is verder niets bekend.

Franeker

Vierendertig jaar later verschijnt Folkerus de Franiker samen met drie Dokkumers in een brief van de prior generaal Bartholomæus van Venetië. De brief handelt over de volgende kwestie.

Martinus, Henricus en Johannes van Dokkum en Folkerus van Franeker, allen Augustijnen uit het klooster van Appingedam, hadden onder ede beloofd aan hun provinciaal Dietrich Sperisern naar Rome te reizen om van de paus goedkeuring te vragen naar een andere orde over te gaan, wegens bedreven excessen. In plaats van naar het zuiden te reizen, trekken ze naar het westen en beginnen een convent te Franeker, waar de Appingedamse Augustijnen op termijn gingen (*in terminis et questa conventus appingedamensis*). Wanneer dit aan het licht komt, klaagt de provinciaal hen aan bij de generaal en bij de H. Stoel, omdat volgens de bepalingen van paus Bonifacius VIII de bedelorden geen nieuwe stichtingen mogen beginnen zonder verlof van Rome. De generaal stuurt de aangeklaagden op 24 sept. 1393 een brief, waarin hij hun beveelt de plaats binnen twee weken te verlaten en ter verantwoording te komen óf bij de provinciaal, óf bij de generaal zelf. Mochten zij geen gehoor geven aan dit bevel, dan waren ze ipso facto geëxcommuniceerd, en werd iedere overste bevolen hen te grijpen en in verzekerde bewaring te stellen ³). Ook paus Bonifacius IX reageert op het schrijven van de provinciaal en draagt de 5e nov. 1393 de abt van Klaarkamp op de kwestie te onderzoeken, en zo hij bevindt dat het waar is, wat de vier Augustijnen te laste wordt gelegd, de ban over hen uit te spreken en hen te bevelen de begonnen stichting onmiddellijk te verlaten ⁴).

Hoe de zaak afgelopen is, kunnen we niet achterhalen, eveneens weten we niet wat nu juist de oorzaak geweest is van de Franeker stichting, en of de excessen, waarvan de vier beticht worden - het pauselijk document zegt, dat zij *certos excessus tunc* (d.w.z. toen zij nog in Appingedam waren) *expressos commisissent ac etiam secularibus ac prophanis negotiis plus quam divinis officiis dediti quodammodo incorrigibiles et effaries se redderent superioribus in ordine* - nu wel zo erg geweest zijn. Er is namelijk nog een ander document, twee jaar later door dezelfde paus Bonifacius IX uitgevaardigd, waarin aan de provinciaal van de *Keulse* provincie der Augustijnen verlof verleend wordt een klooster op te richten in Franeker. En dit op verzoek van de *universitates territorii Oestfrisie*, waaronder we op de eerste plaats de bewoners van Franeker kunnen

1) Rome. *Archiv. Gen. O.E.S.A.*, Register Dd 1, f. 52: `Armini, 29 Augusti 1358. Concessimus fratri Volcardo de Alamania studenti Arimini licentiam veniendi ad capitulum generale cum euntibus ad dictum capitulum'.

2) *Ibidem*, f. 90: `Padue, 4 Septembris 1359. Concessimus licentiam fratri Volcardo de frisia quatenus hoc anno stare et proficere [possit] in nostro studio paduano'.

3) Zie bijlage.

4) Afgedrukt bij H. Reimers, *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom*, Leeuwarden 1908, p. 71-72. Zie ook p. 18.

rekenen, en van de Keulse provincie zelf ¹⁾). Er was daar reeds voor de Augustijnen een convent gebouwd bij de Martinikerk, die toen nog geen parochiekerk - *sine cura* - was, waarvoor Floris van Wevelinchoven, bisschop van Utrecht, en zijn opvolger Frederik van Blankenheim verlof gegeven hadden. Nu is het belangrijk, dat het document de bisschoppen met name noemt, want Floris van Wevelinchoven stierf op 4 april 1393 en Frederik van Blankenheim deed zijn intocht in Utrecht op 11 nov. 1393. Tussen deze data zijn de brieven van de generaal en de paus tegen en over de vier Augustijnen geschreven. Er was dus gebouwd in Franeker toen deze vier daar waren en de bisschop van Utrecht had blijkbaar geen bezwaar ingebracht tegen het verzoek van de Franekenaren nopens de vestiging van een Augustijnenklooster te Franeker. Ook zijn opvolger blijkt er niets op tegen gehad te hebben. Daarbij komt nog, dat Henricus van Dokkum op 30 oct. 1394 door Bonifacius IX benoemd wordt tot pauselijk kapelaan ²⁾ en dat hij op 3 juni 1395 de *exemptio iudiciaria* krijgt van *capellanus honoris domini Papae* ³⁾, waaruit blijkt dat hij zich voor de H. Stoel verdienstelijk heeft gemaakt. Hoogstwaarschijnlijk zal hij naar Rome gereisd zijn en bij zijn generaal zowel als bij de paus de toedracht van de Franeker stichting uiteengezet hebben. Uit het feit, dat hij door de paus beloond wordt met genoemde onderscheiding mogen we opmaken, dat de excessen, die hij en zijn drie medebroeders, volgens het schrijven van de Saksische provinciaal, gepleegd hadden - door zich in te laten met wereldse zaken - misschien juist de onderhandelingen geweest zijn met de Franekenaren over de stichting van een convent in hun stad. Dat zullen zij waarschijnlijk gedaan hebben tengevolge van strubbelingen in hun eigen convent en zonder medeweten van hun provinciaal, onder voorwendsel, dat zij op weg gingen naar Rome om naar een andere orde over te gaan. Misschien ook spreekt het feit, dat zij Friezen waren, en op hun termijnreizen bekendheid gekregen hadden met de bestuurderen en diverse burgers van Franeker - wellicht waren er familiebetrekkingen - een woordje mee in de stichting, zoals ook Reimers zich afvraagt ⁴⁾).

Nu behoorde Appingedam tot het bisdom Munster en was het klooster aldaar de verst afgelegen post van de Saksische provincie, die haar huizen verspreid had liggen in Noord- en Midden-Duitsland. Franeker viel kerkelijk onder het bisdom Utrecht, in welk bisdom de provincie van Keulen reeds twee conventen telde, Dordrecht en Middelburg. Het is wellicht om deze reden, dat de *universitates Oestfrisiae* onderhandelingen aangeknoopt hadden met de Keulse provincie, omdat Saksen tegen de stichting was, vanwege de manier waarop deze tot stand gekomen was. Voorlopig ontbreken ons gegevens om te kunnen vaststellen of de begonnen stichting inderdaad doorgang gevonden heeft. In de registers van de prioren-generaal is er, behalve genoemd document, over een

1) *Ibidem*, p. 26-27. Zie ook p. 3.

2) G. Brom, *Archivalia in Italië* I, 1 (Rijks Gesch. Publ., kl. serie 2), 's Gravenhage 1908, p. 23 (= n. 35).

3) *Archiv. Vatic.*, Arm. XXXI, vol. 36, f. 89v: 'Item similis processus [de exentione iudiciaria capellani honoris] factus est pro Religioso viro fratre Henrico de Dockum ordinis fratrum heremitarum sancti Augustini Traiectensis diocesis sub Anno domini Mccclxxxx quinto, Indictione tertia, die tertia mensis Iunii pontificatus etc. anno sexto'.

4) Reimers, *o.c.*, p. 18.

klooster in Franeker niets te vinden. Waarschijnlijk zal Saksen zich verzet hebben tegen de vestiging van een klooster van de Keulse provincie in het Friese termijngebied van Appingedam. Hoe het ook zij, momenteel hangt er nog een mysterie over de Augustijnse nederzetting in Franeker, en of die ooit op te lossen zal zijn, durven wij (nog) niet te zeggen.

Behalve de drie genoemden zijn nog de namen bekend van twee andere Augustijnen afkomstig uit Dokkum, die ongeveer terzelfder tijd conventuales waren in het klooster te Appingedam. In een document van 13 nov. 1408, waarin verschillende personen getuigen, dat wijlen Lammeke, de vrouw van Ouwo, aan de St. Nicolaaskerk in Damme en het klooster te Appinga een stenen huis te Appingedam heeft nagelaten, vinden we zeven Augustijnen vermeld, van wie er drie genoemd worden alleen met hun voornaam en vier met voor- en achternaam. Onder deze laatsten bevinden zich Dodo van Dockum en Johannes van Dockum; de twee anderen zijn Hindricus van Dalen en Fredricus van Steenvordia ¹⁾. Het is mogelijk, dat Johannes van Dockum identiek is met de Johannes van Dokkum, die we in 1393 te Franeker aantreffen. Het feit dat er in een kort tijdsbestek vijf, c.q. vier Dokkumers als Augustijnen te Appingedam voorkomen, doet ons vermoeden, dat er in Dokkum een termijnshuis van Appingedam was, althans, dat de Augustijnen aldaar goed bekend waren.

Van broeder Menno, de prior van Appingedam, die optreedt in de documenten betreffende de overdracht van de kloosterkerk aan de parochie van Appingedam tussen 1545 en 1546 ²⁾ - hij wordt ook vermeld als prior in 1541 ³⁾ - wordt niet gezegd waar hij vandaan komt. Wij vermoeden, gezien zijn voornaam, dat hij van Friese afkomst is geweest. Tussen 1408 en 1541 zijn ons geen documenten overgeleverd, waarin namen voorkomen, die wijzen op Friese relaties.

De Augustijnen in Friese oorkonden

Zoals wij reeds aanstipten, waren de Augustijnen van Appingedam geen onbekenden in de Friese gouwen. Dit blijkt uit verschillende Friese testamenten, afgedrukt bij Sipma ⁴⁾. De testamenten, waarin aan de bedelorden gelegateerd wordt - we geven alleen die oorkonden, waarin de Augustijnen genoemd worden, en die, waarin de bedelorden als groep voorkomen - vallen binnen het tijdsbestek 1439-1544. We zullen deze indelen in vijf categorieën:

1. Testamenten, waarin de Augustijnen van Appingedam met name genoemd zijn.

a. Nes (Ameland), 1485 juli 13. Testament van Doed, vrouw van Hantya Heringha (I, p. 241 = n. 342).

... Item da berfote bruren ende da Jacopinen tho Lijouwerth elkerlyck en rinsg. Item da frouwe bruren ende da *Augustinenses* elkerlijck en hael rinsg. Item da cruus broren tho Francker en riinsg.

1) Formsma, *o.c.*, p. 44-45 (= n. 4).

2) *Ibidem*, p. 53-55 (= nn. 42, 48).

3) *Ibidem*, p. 51 (= n. 32).

4) P. Sipma, *Oudfriesche oorkonden*, 's-Gravenhage 1927-1941, 3 dln. Wij willen hier gaarne onze dank betuigen aan Mr. Oosterhout, die ons een lijstje verschaft van de oorkonden in Sipma en in de Registers van den Aanbreng, waarin de bedelorden vernoemd worden.

- b. Leeuwarden, 1501 apr. 3. Testament van Sibbel Sibbitzme (I, p. 318 = n. 449).
 . . . Item *Aplerremedammers* ende ws Lyaffrowe broren inder Ilt elckx V st.
- c. Leeuwarden, 1506 sept. 13. Gewijzigd testament van Sibbel, Sybets weduwe (I, p. 372 = n. 518).
 . . . Item *Appingadammers* broren ende ws Lyaeffrou broeren ellick V st.
- d. Mersum, 1523. Testament van Tiets, wed. Saker Heringe (II, p. 315 = n. 314).
 ... dae twae biddena oerden to Liourd dae preykers ende dae menrebroren elck een jong kw to sielmissen en dae ore twae biddena oerden als *apendamre* ende vaudseinre ¹⁾ elck een enckel golden en dae Frankera broeren 1/2 enckel golden.
2. *Testamenten, waarin gesproken wordt van de bedelorden zonder meer.*
- a. Mersum, 1439 oct. 9. Testament van Wpke Doyema (I, p. 47 = n. 78).
 ... Item elka biddenda broeren een hael lepen koorns, jetta een lepen hyowra.
- b. Harlingen, 1471 nov. 13. Testament van Wlck Wyghersma (I, p. 142 = n. 219).
 . . . Item dae bidde oerden elck een lepen koern.
- c. Franeker, 1473 apr. 23. Testament van Yde Heringha (I, p. 157 = n. 236).
 . . . Elke biddene oerde een hael ton rogghe dae obseruanten also fulle.
- d. Oosterwierum, 1499 apr. 14. Testament van Wigghela Kamstra (I, p. 312 = n. 442).
 ... Item dae bidden oerden elck I hoernkis goune of postulaet mer dae minores tho Liourd een enckel goune. Item dae croesbroren to Snyts ende Franeker elck I pond.
- e. Sexbierum, 1535 apr. 13. Testament van Epo van Lyauckema (II, p. 367 = n. 366).
 ... Item, da Bidden Orden, bysonder da Mindebroren tot Bolswerdt, alst eerlijck is.
3. *Testamenten, waarin gesproken wordt van de vier bedelorden.*
- a. Sneek, 1472 nov. 11. Testament van Wattia Harinxma (I, p. 153 = n. 232).
 . . . Item dae fyower biddenda oerden elkerlyc een post. g.
- b. 1488 febr. 22. Testament van Andlef Abbengha (III, p. 20 = n. 21).
 ... Item 4. bidden orda an renschen golden.
- c. Mersum, 1510 oct. 21. Testament van Saker Heeryngha (II, p. 261 = n. 244).
 ... Item dae fyower biddende oerda elx een tonna coyt ende dae predicanten ende mynrebroren dyer to elx een enckel goldena. Item dae broerthys toe Franiker een hoernthis golden.
- d. Steens, 1511 mrt. 23. Testament van Goffe Douwe zn Abbinge (II, p. 264 = n. 248).
 ... Ende dae IIII byddende oerden julkum een tonne koorns ende I oert g.

1) Wij volgen de lezing van Mr. Oosterhout, vgl. blz. 25-27.

- e. Franeker, 1525 dec. 20. Testament van Cathryn, weduwe van Juw Dekema (II, p. 328 = n. 327).
... Item dae fiouwer biddende oerden elck tweer enckel g. . . . dae Crucebroeren toe Franeker fiouwer enckel g.
- f. 1529 oct. 1. Testament van Douwe Jowsma (II, p. 342 = n. 343).
... Ende dae fiouwer bidden oerden ellick een tonne keyt ofte een golden floren.
- g. Dokkum, 1532 jan. 3. Testament van Ada Ede zn Jonghama (II, p. 358 = n. 360).
... ende dae fiowa bedde oerda ende dae cruisbroers tho Snitzie elck I enckel golden als dat heerdte ende baerdte.
4. *Testamenten, waarin OP en OFM met name genoemd worden en OESA en OCarm. betiteld worden met: de twee andere bedelorden.*
- a. Leeuwarden, 1476 dec. 10. Testament van Grathie Kamminga (I, p. 181 = n. 271).
... Item dae oera biddende oerden onbynaemd elkem een post.
- b. Leeuwarden, 1484 juni 29. Testament van Tyemck Wibren Boulsme dr. (I, p. 235 = n. 336).
... Item dae oer biddende oerde elc een haelen goune.
- c. ca. 1490. Testament van Jouka Tiedama, vrouw van Gabba Ierla (I, p. 271 = n. 384).
... Item da oura twa biddenda oerden elck een dauids gulden.
- d. Leeuwarden, 1493 jan. 17. Testament van Allert Claes zn. (I, p. 281 = n. 398).
... Item dae oer tweën bidden oerden elk 1/2 rijngouna. Item da Cryoes broeren to Snits I rijngouna.
- e. Leeuwarden, 1499 mart. 22. Testament van Dode Kammingha (I, p. 310 = n. 440).
... Ende dae twa oer biddende oerda elck een hael gouden r.g.
5. *Testamenten, waarin gesproken wordt van vijf bedelorden.*
- a. 1531 apr. 20. Testament van Eda Jonghama (II, p. 354 = n. 357).
... Item soe byspreck ick dae fyf biddende oerde elckum een hoernthys gowna.
- b. 1544 febr. 27. Testament van Zettie Lickle zn. (III, p. 150 = n. 54).
... Item dae fyf bidden oerden ytlick een hael lepen rogh.

Uit het voorafgaande kunnen we de volgende conclusies maken:

1. Waar de Augustijnen van Appingedam met name genoemd zijn (groep 1), is het zonder meer duidelijk, dat zij vanuit Friesland bedacht worden in testamenten.
2. Ook wanneer er sprake is van de vijf bedelorden - in 1a worden ze achter elkaar genoemd - kunnen we zonder meer aannemen, dat de Augustijnen er bij inbegrepen zijn.
3. Wordt er gesproken van de vier bedelorden, of - wanneer de Dominicanen en Franciscanen met name genoemd zijn, zoals in groep 4 - van de twee

anderen, dan mogen we redelijk veronderstellen, dat hiermede de vier grote bedelorden: Dominicanen, Franciscanen, Augustijnen en Karmelieten bedoeld zijn, aangezien dit overal elders een vast begrip is¹⁾, temeer omdat in bepaalde gevallen: 1d, 2d, 3c, 3e, 3g en 4d, de Kruisheren van Sneek of Franeker apart vermeld worden²⁾.

4. Gaat het echter over de bedelorden zonder meer, dan kunnen we niet met zekerheid zeggen, dat alle vier c.q. vijf bedoeld zijn, we kunnen het echter wel vermoeden. Ook in deze groep vinden we een aparte vermelding van de Kruisbroeders (2d).

Ook in de Handelingen ter dagvaart te Leeuwarden van 16 febr. 1487 (II, p. 170 = n. 149) worden de vier bedelorden genoemd:

... Item bigrypen ist datma nen broren noch susteren hya com hwana datze com nen beed schil ghunna wr Aestergo landen wt seyde dae riuchte fyower biddende oerden deer al dus lang beden habbet.

Uit de *Registers van den Aanbreng*³⁾ van 1511 en 1514 blijkt, dat de bedelorden op verschillende plaatsen in Friesland giften in natura of in geld pleegden te ontvangen. In de uitgave van I. Telting vinden we:

1. *Ferwerd* (Ferwerderadeel)
Eelck Wijgen ... den Priesteren to Foswert ende vier bidden oirden ij fl. samen (I, p. 91).
2. *Holwerd* (Westdongeradeel)
Remck op den olde fen ... onss Vrouwen Clooster inden Iist i fl. ende dat *Clooster ten Dam* i fl. (I, p. 117).
3. *Aalsum* (Oostdongeradeel)
Ernst Muckema ... de v bidden orden elck i old lopen garsten (I, p. 138).
4. *Anjum* (Oostdongeradeel)
Gabba Wobbama ... Den iii Pristeren ende den iv bidden Orden tsamen iij fl. (I, p. 158).

In de bewerking van J. C. Tjessinga:

1. *Pietersbierum* (Barradeel)
Item Tzaling Sypka zoen, lantheer Joucke Haerde, 18 pondematen. Hiervan gaet uuyt dat die priesters ende cloosters hebben van *Appedam* 2 fl. (II, p. 15 = n. 657).

1) Bijv. in het testament van Hille Smedes te Emden, d.d. 18 mei 1481: „ . . . Item de veir mendicanten scolen hebben elk eyn Rijnschen gulden unde to Appingadam noch twe Rinsche guldene', zie *Ostfriesisches Urkundenbuch*, hrsg. v. E. Friedlaender, II, Emden 1881, p. 148 (= n. 1058).

2) De Kruisheren vestigden zich te Sneek in 1462 en te Franeker in 1468.

3) `Men verstaat onder de registers van den aanbreng in Friesland de voor iedere grietenij afzonderlijk officieel vastgestelde lijsten van aangiften voor de naar de huurwaarde geheven grondbelasting, vermeldende de namen der landgebruikers en der landheeren, de grootte der verhuurde landerijen en de huursommen. Deze registers kunnen worden beschouwd als kohieren der in de grondbelasting aangeslagen landerijen', J.C. Tjessinga in zijn voorwoord op *De Aanbreng der Vijf Deelen van 1511 en 1514*, I, Assen 1942, p.i.

Er zijn twee uitgaven: *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de Floreenbelasting betrekkelijk*, ed. I. Telting, Leeuwarden 1880, 4 dln.; *De Aanbreng der Vijf Deelen van 1511 en 1514*, bew. J.C. Tjessinga, Assen 1942-1954, 6 v. in 5 dln. Voor de beschrijving van beiden, zie *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam-Brussel 1958, p. 129, s.v. *Aanbreng*.

2. *Firdgum* (Barradeel)

IJd Goetijes een pondemate, daer geeft sie fan die 4 biddent oerden 2 lopens korns (II, p. 56 = n. 922a).

3. *Winaldum* (Barradeel)

a. Schelte Tiaerd zoen 40 pondematen. Hieruuyt ... die vier bidden oerden een tonne korns (II, p. 77 = n. 1124).

b. Rints Lyomme selven 6 pondematen ... die vier bidden orden een tonne korn (II, p. 78 = n. 1129).

4. *Hidaard* (Hennaarderadeel)

Ees Otta weduwe ... bet 1 fl. den vier biddende oerde ende om wyn ende die arme luyden (III, p. 44 = n. 1411).

5. *Menaldum* (Menaldumadeel)

a. Feycko Sywck zoen geeft ... ende vier biddende oerden yttlyck een thonne corens, taxeert 1 fl. 20 st. (IV, p. 8 = n. 1466).

b. Jeesck Jancka weduwe geeft ... den vier biddende oerden een tonne garst, gerekent 12 st. (IV, p. 14 = n. 1517).

c. IJsbrandt Ynttiema ... den vier biddende oerden tsamen 10 st. (IV, p. 14 = n. 1518).

d. Yd Focko weduwe ... den vier biddende oerden jairlicx ½ tonne geersten (IV, p. 15 = n. 1524).

Sloten

In zijn *Historia, seu notitia episcopatus Leovardiensis*, Leiden 1719, p. 69, schrijft H.F. van Heussen in de beschrijving van Sloten: 'Aedes & illic, ex vet. MS. Augustinianorum'. Hij geeft er niet bij wie die Augustijnen zijn, noch waar hij dat handschrift gezien heeft. Hieruit hebben sommigen opgemaakt, dat er te Sloten een klooster geweest is van de Eremieten van St. Augustinus¹).

Bij Sipma komen twee testamenten voor, die het bestaan van een Augustijnenklooster te Sloten zouden bewijzen. In het eerste, dat van Wattia Harinxma, Sneek, 11 nov. 1472 (vgl. hierboven n. 3a), ziet men het bewijs in het zinnetje: 'Item dy prior inda littia tzercka twa punt ende elc prester aldeer een punt' (I, p. 153 = n. 232). In het andere, van Schelte Lyauckema, d.d. 13 apr. 1479, komt voor: 'Item dy convent tho Wauds eeiyn ende dae broeren tho Slaet elckerlijck een rijnsgolden' (I, p. 201 = n. 296).

Het is vooral naar aanleiding van het tweede testament, dat men in de *broeren tho Slaet* Augustijnen ziet, aangezien de Dominicanen en Franciscanen met name genoemd worden, alsook het klooster te Franeker (Kruisbroeders) en dat te Woudsend (Karmelieten).

In het eerste testament wordt inderdaad gesproken van een kerk in Sloten: 'Item dyo tzercka to Slaet ende to Wikel elkerlyc fyoer ring.'. Vervolgens worden verschillende andere instellingen vermeld en dan volgt: 'Item dae littia tzercka to Sniits een nobel. Item dy prior inda littia tzercka twa punt, etc.'. Het ligt voor de hand, dat met het *littia tzercka* een en hetzelfde kerkgebouw bedoeld is, nl. dat te Sneek. De *prior* en de priesters in dat kerkje behoren tot de

4) O.a. H.W. Aukes, 'Het Carmelieten klooster te Woudsend' in *Archief Aartsb. Utrecht* 65 (1941), p. 186 en *Encyclopedie van Friesland*, p. 588, s.v. *Sloten*.

orde van de Kruisbroeders. Men kan genoemd zinnetje dus niet verbinden aan de kerk te Sloten, die zes regels eerder vermeld wordt.

In de acte der huwelijksvoorwaarden van Redloff van Ewsum en Luts Harinxma, d.d. 1 juni 1507 ¹⁾ wordt nog de vermelding gevonden: 'broder Henrick president to Sloeten', maar de term *president* is in de orde der Augustijnen Eremieten volkomen onbekend. Zou er in Sloten een Augustijnenklooster geweest zijn, dan had hier zeker gestaan *prior*, of *terminarius* wanneer er een termijnshuis bestaan zou hebben. Bij M. Hartgerink-Koomans ²⁾ is in deze richting niets te vinden.

Augustijnse bronnen zwijgen in alle talen over het bestaan van een klooster in Sloten. Wel vinden we bij Lanteri ³⁾ een vermelding, die het tegenovergestelde schijnt te bewijzen. Hij geeft nl. op, dat het convent van *Slotheim, sive Slotem in Frisia* in het decreet van kardinaal Carvajal, die als legaat in Duitsland de Saksische Observantencongregatie bezocht en in 1507 orde op zaken stelde, voorkomt zijnde aangesloten bij genoemde congregatie. Het decreet, waarin alle aangesloten conventen, o.a. ook Appingedam, opgesomd worden, is afgedrukt bij Höhn ⁴⁾, maar daar staat alleen 'Slotheim', wat een vrouwenklooster is in Duitsland. De toevoeging 'sive Slotem in Frisia' is van Lanteri en steunt nergens op.

Concluderend kunnen we zeggen, dat de aangevoerde citaten geen overtuigend bewijs leveren, dat er in Sloten een klooster geweest is van Augustijnen Eremieten.

Dit zijn dus, voor zover bekend, de betrekkingen van de Eremieten van St. Augustinus met Friesland uit de tijd voor de Reformatie. Volledigheidshalve zouden we tenslotte willen vermelden, dat het eerste klooster, dat na de Reformatie in Friesland opgericht is, een Augustijnenklooster is, namelijk dat te Witmarsum. Het werd in gebruik genomen op 15 oct. 1903 en dient als noviciaatshuis van de Nederlandse Augustijnenprovincie. Twee jaar tevoren was de parochie Witmarsum gesticht en aan de zorgen van de Augustijnen toevertrouwd. Dezen volgden dus in zekere zin Menno Simons op als pastoor van Witmarsum. Zoals bekend had hij zijn ambt in 1536 neergelegd. Aan het klooster is het vormingscentrum *Vinea Domini* verbonden.

Culemborg

A. de Meijer O.E.S.A.

1) Rijksarchief Groningen, *Archief van Ewsum*, n. 44.

2) M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum*, Groningen 1938, p. 96-97.

3) *Nicolai Crusenii pars tertia Monastici Augustiniani cum additamentis Jos. Lanteri*, Valladolid 1890, p. 471.

4) A. Höhn. OESA, *Chronologia provinciae Rheno-Suevicæ ord. FF. Erem. S.P. Aug.* Würzburg 1744, p. 142-48.

BIJLAGE

Bartholomaeus van Venetie, generaal der Augustijnen Eremieten, beveelt Martinus, Henricus en Johannes van Dockum en Folkerus van Franeker, het door hen wederrechtelijk gestichte klooster te Franeker te verlaten.

Venetiis, 24 Sept. 1393.

Frater Bartholomeus etc. Religiosis viris fratribus Martino lectori, Henricho, Johanni de dockum et folkero de franiker ordinis eiusdem etc. Cum nobis venerabilis vir frater Thidericus spisen prior provintialis provintie Saxonie pro parte totius dicte provintie proposuerit querulose quod postquam iuramento prestito promisistis ad Romanam curiam vos ituros, procuratorosque licentiam qua possetis ad alium ordinem vos transferre, ut si forte mutato habitu vos contingeret mores et vitam in melius commutare, vos id facere contempnentes, quemdam cepistis conventum in franiker in terminis et questa conventus appingedamensis provintie Saxonie in eiusdem conventus appingedamensis maximum detrimentum, non prioris Generalis nec prioris provintialis provintie Saxonie ac nec provintie antedecte obtenta licentia, cum tamen ad horum alterum solummodo pertinere dignoscatur nova receptio dicti loci. Ideo hiis volentes de salubri remedio providere, quemlibet, vestrum primo, secundo et tertio amonemus ac sub pena carceris, excommunicationisque sententia stricte ponimus in mandatis, ut a presentium notitia, infra dies quindecim, quorum quinque primos pro primo et quinque sequentes pro secundo, reliquos vero quinque pro tertio, perentoriis terminis assignamus, debeatis prefatum locum totaliter, simpliciter et absolute dimictere, ac sic dimissum ulterius non repetere nec circa ipsius hedificationem retentionem quomodolibet impedire. Addentes insuper et mandantes sub eisdem penis eademque amonitione previa, ut infra eundem terminum similiter assignatum, debeatis vestrum iter versus nos, aut versus provintialem Saxonie incepisse, ad nos vel ad ipsum recto itinere accedentes. Ita quod a notitia presentium infra duos menses debeatis vos, nobis vel sibi personaliter presentasse responsuri ad vobis obiecta, ac ut vestri ordinis recognoscatis obedientiam, emendantes si quid contra eandem actenus minus caute presumpsistis. Et ut hiis nostris obtemperare mandatis habeatis causam plenioram, si sponte renueritis obedire, tenore quo supra, cuilibet prelato nobis inferiori et nostro cuilibet subdito sub penis et sententia antedictis eisdemque modis, necnon sub pena absolutionis ab eius offitio precipimus et mandamus, ut nullum favorem circa receptionem ac retentionem dicti loci indebite per vos factam, aut contra per nos mandata debeant impendere, ac si dedissent illum omni modo possibili sibi debeant revocare, necnon quod transactis terminis superius assignatis, quemlibet vestrum quantum in eo fuerit, studeat cum effectu capi facere et detineri carceribus mancipando, nullum ex vobis inde extrahendo quousque nobis vestram notificaverit captionem et nos eidem de vobis intimaverimus quid fiendum. Et si quod absit quisquam vestrum, aut nobis subiectorum etiam prelatorum hiis nostris mandatis in parte vel in toto contempserit obedire quemlibet talem nunc pro tunc antedictas penas volumus incurrisse, necnon excommunicationis sententia innodamus quam trina amonitione premissa licet inviti ferimus in hiis scriptis. lata et lecta est hec nostra sententia in nostro conventu de venetiis, ubi et datum etc.

Rome, *Arch. Gen. OESA*, Register Dd 3, f. 190v.